

Kurucz Ildikó

A paraszti társadalom egyes jellemzőinek kontinuitása a Kádár-korban

A Kádár kor mint társadalmi-politikai korszak az azt megelőző és követő berendezkedésekkel való összehasonlításában értelmezhető. Így a történeti parasztság kádár-kori helyzetét is történetiségében érdemes vizsgálni.

A „szövetkezeti parasztság” kategóriája és helyzete nem értelmezhető a szocialista rendszerben is minduntalan érvényesülő klasszikus parasztpolgári mentalitás megismerése nélkül. Az agrárnépesség a szocializmusban is igen jelentős szerepet töltött be a magyar társadalomban. Sőt egyes paraszti polgárosodás-elméletek épp e társadalmi réteg egyes csoportjaiban látták annak a lehetőségét, hogy munkakultúrájuknál és mentalitásuknál fogva átlendítsék a magyar társadalmat a rendszerváltáson (Szelényi Iván).

A paraszttársadalom nem egyértelműen definiált fogalom, a legtöbb időig diskurzus és vita tárgyát képezi meghatározása. Az eltérő megközelítési módok és szempontok alapján különböző meghatározások születtek a múlt század közepének népi vagy paraszti vitájában, a parasztpolgár és az utóparasztság fogalmának megalkotásakor, valamint a paraszttalanítás időszakában.¹⁶ A tudósok abban egyetértenek, hogy a szövetkezeti tagság/szövetkezeti parasztság nem azonos a parasztsággal vagy a paraszttársadalommal. A paraszti társadalom egyes jellemzőinek artikulálódása azonban végigkövethető a 20. század második felében is.

Parasztságról, mint társadalmi keretről, az 1848-as jobbágyfelszabadítás óta beszélhetünk. A 19. század közepétől a jobbágyságból lett parasztság a korábnál jobb anyagi helyzetbe került, s ennek köszönhetően kezdetét vette táji-történeti tagolódása. A paraszttársadalom e táji tagolódáson túl önmagában is differenciált és rétegzett helyi közösségekből állt. Ebben a differenciálódásban meghatározó szerepet töltött be a föld magántulajdona, a birtokolt föld nagysága, annak szeretete és az ahhoz való

¹ Lásd bővebben a Századvég 2003. évi számaiban kibontakozó vitát és a hozzászólásokat: Valuch (2003a, 2003b); Gyáni (2003); Benda (2003); Laki (2003).

„irracionális” ragaszkodás.¹⁷ Követendő mintát jelentett a helyi társadalom tagjai számára a közép- és gazdagparasztság, annak mentalitása, habitusa, életmódja: a polgárosodó, egyéni boldogulást és gyarapodást elérni igyekvő, munka- és teljesítménycentrikus, szabad és autonóm közép- és gazdagparasztság. „A jobbágyfelszabadítás során a telkes jobbágyból birtokos paraszt lett. Megszűnt a robot, a dézsma, a különböző szolgáltatások, továbbá az úriszék. A volt jobbágy magára maradt és a kor szellemében igyekezett mezőgazdasági üzemet berendezni, megpróbált kapitalizálni... Megindult a »birtoklási komplexus«, a föld magán- illetve családi tulajdonon alapuló konfigurációja. A *földbirtoklási komplexus* – melynek egyik jellemzője a vagyongyarapítás, a föld holdankénti növelése – kiélesítette a rétegek közti antagonizmust, az ezen alapuló kasztrendszer pedig elmélyítette” (Sozan 1985: 35.).

Magyarországon az úrbéri rendezéstől a 20. század közepéig a mezőgazdasági művelésre alkalmas földterület döntő többsége („kapitalista” típusú) árutermelést folytató nagybirtokosok kezében volt, s közben a társadalom nagy része a megélhetésért küzdött. („Nagybirtokosok országa” kontra „hárommillió koldus országa”.)

A 1944-ben hatalomra került demokratikus kormány 600/1945 M. E. rendelete igyekezett megváltoztatni a korábbi posztfeudális társadalmi rétegződést, s ezzel kezdetét vette a hagyományos paraszti világ felszámolása.

Ezt az eseményt Valuch Tibor a magyarországi parasztság 20. századi társadalomtörténetének egyik fordulópontjaként említi. A szerző *Magyarország társadalomtörténete a 20. század második felében c.* munkájában a parasztság második világháborút követő történetét három korszakra bontja, mely a 1945. évi földreformrendelettel vette kezdetét. „Az *első* az 1945 és 1961 közötti szakasz, a hagyományos világ alkonya. Ez a föld magántulajdonának megerősítésével vette kezdetét, és ennek majdnem teljes körű felszámolásával fejeződött be... Megkezdődött a hagyományos paraszti társadalom felbomlása: a parasztság belső tagolódásának átalaku-

² Erdei Ferenc így fogalmaz: „Ám a birtokolt föld mégis a szabadság maga. Szabadnak érzi magát a paraszt, ha ilyet tudhat magáénak és a szabadságnak még az illúziójáért is érdemes körömszakadtáig dolgozni. Akinek van azért, hogy több legyen – nagyobb szabadság illúziója – s akinek nincs, azért hogy egyáltalán szabadnak érezhesse magát” (1938: 22).

lásában még jelentős, bár fokozatosan csökkenő szerepe volt a föld magántulajdonára épített gazdálkodás rendszerének. A *második* szakasz a kollektivizálás 1961-es befejeződésétől a tulajdonviszonyokat ismét radikálisan megváltoztató 1989-1990-es rendszerváltásig tart. Ebben a periódusban előbb állandósult a közös termelészövetkezeti gazdálkodás, majd fokozatosan a rendszer működését biztosító tényezővé vált a háztáji, a mezőgazdasági kistermelés és a nagyüzem szimbiózisa. Felgyorsult a hagyományos paraszti értékrend, viselkedés- és gondolkodásformák felbomlása, átalakulása. A földbirtoklás, a magántulajdon strukturáló szerepe – átmenetileg – csökkent, a termelészövetkezetben elfoglalt munkaszervezeti pozícióké ellenben folyamatosan növekedett. A falusi és a paraszti társadalom tartalmi és fogalmi értelemben egyaránt kettévált. A *harmadik*, az 1989-1990-es átalakulást követő időszak ismét jelentős tulajdoni átrendeződéssel járt együtt. A formailag a tulajdonosok társulásán alapuló szövetkezetek kvázi közös tulajdonából ismét valóságos magántulajdon lett, a falvakban élők társadalmi strukturálódásában ismét kiemelt szerephez jutott a föld és a műveléshez, a gazdálkodás, illetve általános értelemben a gazdasági tevékenység folytatásához szükséges eszközök birtoklása” (Valuch 2001: 188–189.).

Az 1945. évi földreformrendelet célja, hogy az árutermelő nagybirtokok dominanciája helyett/mellett a megélhetéshez elegendő földterülettel rendelkező kisbirtokosok tömegét hozza létre.¹⁸ A nagybirtokok kisajátítása, a földnélküliek minél szélesebb körű földhöz juttatása elméletileg jelentősen átalakította a paraszti társadalom belső tagoltságát, melynek differenciálódásában elsődleges szerepet töltött be a földtulajdon. Számszerűleg meghatározó csoporttá vált a törpe- és a kisbirtokos parasztság. A föld birtoklása önmagában azonban nem feltétlen jelentett gazdagodást,

³ „A magyar mezőgazdaság üzemszervezetére 1945 előtt a nagybirtokok túlsúlya, az életképtelen törpebirtokok tömege és az önellátásra, illetve árutermelésre képes, a földművesek kezén lévő birtokok viszonylag csekély aránya volt jellemző. A földbirtokosok 0,2%-át kitevő, 1000 kat. holdat meghaladó birtokosok a földterület 29,9%-án gazdálkodtak, s a birtokosok 75,2%-a 5 kat. holdnál kisebb, egy család megélhetéséhez nem elegendő méretű földterülettel rendelkezett, s még az ő számukat is meghaladta 1935-ben az agrárproletároké. Ezt a szociális feszültséget volt hivatva oldani az 1945-ös földosztás, amely a földterület 34,6%-át érintette: eredményeként Magyarország a kisbirtokok országa lett.” (Jávör–Molnár–Szabó–Sárkány 2000: 981.)

gyarapodást, boldogulást annak, aki nem rendelkezett a megműveléséhez szükséges ismeretekkel, forgótőkével és eszközökkel.¹⁹ (Sozan Mihály, Valuch Tibor) Valuch Tibor véleménye szerint piaci körülmények között ez a „földbirtokszervezet önkorrekciójához vezetett volna” (Valuch 2001: 191.).

Azzal együtt, hogy a földosztások nem hozták meg a remélt társadalmi-gazdasági eredményeket, mégis hatással voltak a polgárosodó parasztság mentalitására. „Megerősítette a magántulajdonosi tudatot a parasztságban, és ezzel (is) perspektivikussá tette azt a hagyományos paraszti életpályát, aminek meghatározó eleme a föld magántulajdona volt.” (Bibó 1986) Sőt Kovách Imre véleménye szerint a 1945-ös földosztás nem volt más, mint a parasztság létrehozásának kiterjesztett állami programja (Kovách 2003).

1948-ban, Rákosi Mátyás hatalomra kerülésével azonban gyökeres fordulatot vett a magyar társadalom és azon belül a parasztság története. A sztálini elveket követő politikus tűzzel-vassal igyekezett hazánkban is megvalósítani a kommunista társadalmi ideológiákat. A szocialista típusú totalitárius rendszer elvi alapjait a marxista filozófia képezte, mely a történelem fő mozgatójának a társadalmi osztályok harcát tartotta, s predesztinált végső céljának egy egalitárius, osztályok nélküli társadalmat hirdetett. Ezzel magyarították a magántulajdon teljes körű felszámolására való törekvést, aminek gyökeresen ellentmondott a korábban vázolt parasztpolgári életvezetés. Hisz pont a földtulajdon jelentette a társadalmi rangot, presztízst, a létbiztonság alapját s egyben a szabadság, az önállóság és a társadalmi felemelkedés lehetőségét. (A magántulajdonon túl természetesen a paraszti társadalomra jellemző közösségiség, a mindent átszövő rokonsági és műrokonsági kapcsolatok, a paraszti öngazgatás hagyományai is rendkívül „veszélyesnek” minősültek az új rendszerre.)

⁴ „A földhöz jutottak legtöbbször nem sikerült életképes gazdaságot teremteni. Ennek fő oka az volt, hogy a volt uradalmi cselédség, az egykori törpebirtokosok és földnélküliek munkaenergiájukat az egykori nagybirtoktól függetlenül, de sem megfelelő infrastruktúrával, sok esetben pedig az egyéni gazdálkodás ismereteivel sem rendelkezve, egy új rendszerbe próbálta beilleszteni. A nagybirtok felszámolása a legalsó rétegeknek a középső- és felső rétegekhez való közeledését csak kismértékben segítette elő.” (Sozan 1985: 37.)

Megkezdődött a magyar társadalom tudatos, felülről irányított átalakítása, a paraszti társadalom bomlasztása, azoknak a paraszti tömörüléseknek a felszámolásával, melyek a háború előtt fontos szerepet játszottak a paraszti társadalom polgárosodásában. Kialakították a szocialista típusú gazdálkodás feltételeit: kezdetét vette az ipar és a mezőgazdaság hadi és modernizációs igényeket szolgáló kényszerű átalakítása, centralizálták az államigazgatást, létrehozták a tanácsrendszert, életbe lépett a tervezdálkodás (Romsics 2000.).

A kolhoz típusú mezőgazdasági nagyüzemek, termelőszövetkezetek létrehozása nem ment zökkenőmentesen. Önszántukból elsősorban azok a törpe- és kisbirtokos rétegek léptek be a szövetkezetekbe, amelyek számára a 1945-ös földosztás nem hozta meg az várt eredményt, s egyébként is mezőgazdasági bér munkásként dolgoztak. Nekik azonban sem elegendő földjük, sem termelőeszközük nem volt, a szövetkezetek és állami gazdaságok pedig ugyancsak eszközhiánnyal küzdöttek. Ezért meglehetősen elítélhető módszerekkel²⁰ igyekeztek beléptetni a középparaszti rétegeket a közös gazdálkodásba, ugyanakkor megkezdődött a helyi társadalmak legnagyobb presztízzsel bíró rétegének, a gazdagparaszságnak politikai negligálása, a „kuláküldözés” (Valuch 2001.).

A szabadon gazdálkodó parasztság általános adóterhei 1949 és 1953 között háromszorosukra növekedtek, s még súlyosabb gondot okozott számukra a kötelező beszolgáltatási rendszer, a „beadás”. A tagosítási hullámok is ellehetetlenítették az egyéni gazdálkodást. A 67 mezőgazdasági terményre kiterjedő beszolgáltatási kötelezettséget központilag határozták meg és osztották le egyénekre. Az irracionális elvárások nem vették figyelembe a létminimumhoz, a vetőmághoz szükséges mennyiséget, a családi állapotot, a talaj minőségét, a termelőeszközök állapotát vagy az időjárást (Romsics 2000., Valuch 2001.).

A szaktudás, eszköz és tőke hiányában működésképtelen termelőszövetkezetek nem hogy a tervekben előírtakat, de a népesség fenntartásához szükséges minimumot sem tudták előállítani. „Az állami készleteknek 1950-ben 22, 1951-ben 47, s 1952-ben 73%-a származott begyűjtésből. A

⁵ „A sajtópropaganda, a személyes agitáció, a gazdasági kényszer és a fizikai erőszak mellett még a büntetőjog eszközeit is bevonták e széles körű társadalmi kampányba.” (Valuch 2001: 192.)

beszolgáltatott terményekért kapott fizetség ugyanakkor egyre csökkent. (...) Aki nem tudott fizetni, annak portáján – a helyi rendőrség, illetve olykor az ÁVO emberinek kíséretében – előbb vagy utóbb megjelentek az »elszámoltatási bizottságok«, amelyek az eldugott javak után kutatva padlástól a pincéig mindent felforgattak. Ha találtak valamit, akkor büntetés várt a hátralékosra, ha nem, akkor csak zálogolás vagy árverés. 1948 és 1955 között 400 000 parasztot, az úgynevezett mezőgazdasági kistermelők, azaz birtokos parasztok egyharmadát marasztalták el »közellátási büntetért«. A teljes kifosztástól és a büntetéstől való menekülés legbiztosabb útja a téeszbe való belépés volt. 1952-ben, amikor a kedvezőtlen időjárás is vámot szedett, a végrehajtók szó szerint lesöpörték a padlásokat” (Romsics 2000: 348.).

A beszolgáltatások és a megszégyenítések nagyon mély nyomokat hagytak az ezzel leginkább sújtott középbirtokos parasztságban. Mélyebbet, mint az erőszakos téeszszervezések. A büntetőjogi konzekvenciák miatt folyamatos börtöntől való rettegésben éltek. Mivel a beszolgáltatási kényszer még a következő évi vetőmagnak való gabonát sem kímélte, azt sokszor a kötelezően kiadott aratórészből kellett visszavásárolniuk a gazdáknak, de nem nagyon volt miből. Kénytelenek voltak elszegődni idénymunkára, hogy a családjukat el tudják tartani, hogy „legalább a fejadagjuk meglegyen” (Interjúrésztlet: Szili Lászlóné Szarkándi Mária 2005. 01. 25.) Az öntudatos maga ura gazdák szégyelltek, hogy napszámosként keresték a kenyérre valót. Ők addig nem ismerték, s máig emlegetik: „milyen az, minden este más kapuban rakni le a kapát.” (Interjúrésztlet: Szili Lászlóné Szarkándi Mária 2005.01.25.) Az irreális követelmények teljesítésében nyilvánvaló szerepet játszott a paraszti társadalom közép- és gazdaparaszti rétegére jellemző, már korábban említett mentalitás: a föld és a munka tisztelete és szeretete, a szabadág szükséglete és a kivagyiság. Beszélgetéseimből egyértelműen kiderül, hogy attitűdjüket befolyásolta a földhöz, a családi örökséghez való irracionális ragaszkodás, a többiekkel való versengés. Adott esetben szegényként élték/ éltek volna meg, ha ezekkel együtt identitásukat elveszítik, s máig büszkék emberfeletti teljesítményükre.

A szocialista ideológia részeként azzal a céllal vették üldözőbe a gazdagparaszságot, hogy felszámolják a legsikeresebb, a helyi társadalomban legnagyobb tekintéllyel és befolyással rendelkező gazdaréteget.

Kuláknak nyilvánították azt a gazdát, „aki 25 kataszteri holdat vagy nagyobb területet birtokolt illetve a tulajdonában lévő mezőgazdasági terület aranykorona értéke meghaladta a 350 aranykoronát, cséplőgépe vagy kocsmája volt” (Valuch 2001: 192.). Tulajdonukat elkobozták, őket nyilvánosan megszégyenítették, börtönbe zárták.

A parasztellenes politika hatására az ötvenes évek elejére tömegessé vált a földtől való menekülés. Ráadásul a termelőszövetkezetekbe belépőknek elengedték tartozásaikat és hátralékaikat. „1950 és 1953 között a szövetkezetek taglétszáma 120000-ről 396000 főre emelkedett, ugyanakkor 300000-en hagyták el ideiglenesen vagy véglegesen a mezőgazdaságot, és többnyire ipari munkát vállaltak” (Valuch 2001: 193–194.).

A helyi társadalom értékrendszerére is hatással voltak ezek az események. „Még pár évvel a második világháború előtt a hagyományos földműves társadalom értékrendszerének, normatív rendszerének meghatározója a közepes parasztgazda volt. A hagyományokba való belenevelődés e felső rétegek által fenntartott ideálok (vagyongyűjtés, versengés, szorgalmasság, takarékoság, üzleti érzék, vallásosság) tudatosítását hordozta magában, juttatta az egyénnek. A falusi fiatalság számára a (...) közép és gazdagparaszt, a jó gazda volt a példakép és a jelkép. (...) Amikor az ötvenes évek elején a felső réteg hirtelen osztályellenségévé vált, megindult a paraszti értékrendszer rohamos dezorganizálódása” (Sozan 1985: 38.). Ez a folyamat az ötvenes évek elején még nem volt visszafordíthatatlan, mint ahogy az később, az 1956 utáni eseményekben (korlátozott visszaparasztosodás) megmutatkozik.

1953-ban Sztálin halálával és a világpolitikai eseményekben zajló változásokkal párhuzamosan (a két tábor békés egymás mellett élésének reménye) az új szovjet vezetés módosította korábbi gazdaság- és társadalompolitikáját. Magyarországon Nagy Imre lett az új kormányfő, bár Rákosi Mátyás is a hatalom közelében maradt. 1953. július 4-étől 1955. március 28-áig számos korrekció, enyhülés következett a gazdaság-, társadalom- és kulturális politika terén. Változott az addigi parasztellenes hangulat, a kényszeres kollektivizálást megszüntették, a Rákosi-éra terrorrendszere jelentősen visszaszorult. „A legjelentősebb változás az agrárpolitikában következett be. Eltörölték a kuláklisztákat és csökkentették a magánparasztság adóterheit. Elengedték a felhalmozódott beadási hátralékokat, s 1954 januárjában új beszo­l­gáltatási rendszert vezettek be. (...) Szabaddá

vált a termelőszövetkezetekből való kilépés, sőt, ha a tagság kétharmada úgy döntött, fel is lehetett oszlatni a téeszeket” (Romsics 2000: 378.).

De hiába ünnepelt a nép, 1955-ben a Kreml politikája ismét változott, Nagy Imrét revizionizmussal vádolták, s visszaállt – bár Hegedűs András vezetése mellett – a Rákosi nevével fémjelzett terrorrendszer. Az 1955. áprilisi személycserét követően „resztalinizációs folyamatok kezdődtek, a beszo­l­gáltatási kötelezettséget felemelték és folytatták az erőszakos kollektivizálást” (Romsics 2000: 380.).

Ezek és hasonló események, vezettek el az 1956-os forradalomig, s fogalmaztatták meg az emberekkel követeléseiket. A forradalom – bár elbukott – a parasztság számára (átmenetileg) járt kedvező következményekkel is. Nyilvánvalóvá vált, hogy a korábbi terrorisztikus, erőszakos hatalmon alapuló és gazdaságilag rendkívül sikertelen sztálinista politikához nincs visszatérés. A moszkvai engedéllyel megalakult új „forradalmi” kormány feje Kádár János lett, aki jelentős szemléletváltást – vagy legalábbis módszerváltást – hozott a magyarországi szocialista politikába, s több mint 30 évre ő lett Magyarország első számú vezetője. A békesség és a megengedés álarca, a rendszer társadalommal való és a társadalom rendszerrel kötött alkuja jelentette a kulcsot, mely több mint negyedszáz évre hatalmon tartotta Kádár Jánost.

A Kádár-kor 1956-1961/62 között értelmezhető első konszolidációs időszakát a forradalmárokkal való véres leszámolás, a diktatúra intézményrendszerének restaurálása, Kádár személyi hatalmának megszilárdulása és végül a rendszer nemzetközi elismertetése jellemezték.

A parasztság helyzetében is változások következtek. Az 1956-ban megfogalmazott követeléseket, a korábbi parasztellenes agrárpolitikából fakadó sérelmek orvoslását a politikai békességre törekvő új kormány átmenetileg elfogadta. Eltörölték a beszo­l­gáltatásokat, korlátozott keretek között, de lehetővé tették a szabad földforgalmat, megszüntették a vetés-kényszert. A parasztság számára kedvező folyamatok elindítottak egy – a társadalomtudósok által – „korlátozott visszaparasztosodásnak” nevezett folyamatot. Az agrárszektort korábban elhagyók közül mintegy 150-200000 fő tért vissza az önálló paraszti gazdálkodáshoz. „A magán­szektor 1957-ben és 1958-ban lélegzetvételhez jutott, a gazdálkodók többsége nemcsak konszolidálni és újjászervezni tudta gazdaságát, hanem folyamatosan emelte a termelés színvonalát is. 1957-ben a magángazdaságok ré-

szesedése az adott év összes mezőgazdasági termeléséből 71%, 1958-ban pedig 80%. Ezzel szemben 1957-ben a termelőszövetkezetek a mezőgazdasági termelés mindössze 4,8%-át állították elő” (Valuch 2001: 195.). Azt hiszem, ezek az adatok magukért beszélnek, s nem szorulnak további magyarázatra.

Egy középbirtokos parasztgazda a következőképpen nyilatkozott az eseményekről: „Jól jártunk, megmaradtak a lovak, minden, újra lehetett *parasztkodni*.” A történetek azonban ismét csak átmenetileg erősítették meg a parasztságot magántulajdonosi tudatában és értékrendjében.

A Kádár-kormány a politikai helyzet stabilizálódásával párhuzamosan erőltetni kezdte a magyar mezőgazdaság teljes kollektivizálást, melyre 1958 és 1961 között három hullámban került sor. Szerepet játszott ebben a szocialista tömb elvárásain túl az is, hogy a magyar társadalomban a parasztság volt az egyetlen réteg, mely széles körben rendelkezett magántulajdonnal, s ebből adódóan valamelyes személyi és gazdasági autonómiával. Az erőforrások teljes körű centralizálására, a társadalom feletti totális ellenőrzés kialakítására törekvő szocialista rendszer számára ez nem volt tartósan elviselhető (Valuch 2001: 196.). A korábbiakhoz képest háttérbe szorult a fizikai kényszer alkalmazása, de köztudott, hogy a lelki-pszichikai ráhatásnak válogatott eszközeit ekkor is alkalmazták.

A Rákosi-korszakkal ellentétben most nem negligálni akarták a helyi társadalom meghatározó személyiségeit, legtekintélyesebb tagjait, hanem pont e gazdaitársadalmi szerepét igyekeztek kihasználni. „Kiemelt figyelmet fordítottak a helyi közösségek vezető csoportját alkotó gazdákra, hiszen egy-egy meghatározó ember »önkéntes« belépése gyakran azt az üzenetet hordozta, hogy nincs értelme az ellenállásnak” (Valuch 2001: 196.). S valóban, 1962-re a szántóterületnek mindössze 3,6%-a maradt magángazdák kezén. Ezzel kezdetét vette a parasztság második világháborút követő történetének második nagy szakasza.

Az 1947-48-as kolhozszervezések idején nagygazdák tagjai sem lehettek a szövetkezetnek, most pedig vezető pozícióba helyezték őket, akár csak egy működő faluközösségben, ahol klasszikusan az „első gazdákra” bízta a közösen használt földterületek, a legeltetési társulatok, az erdőközirtokosságok igazgatását, hisz ők bírtak ehhez megfelelő tudással, rálátással és igazgatási gyakorlattal. (Klasszikusan ugyanebből a tár-

sadalmi csoportból kerültek ki a helyi vezetés és az egyház világi szervezeteinek tagjai is, pl.: diakónusok, presbiterek stb.)

A kádári politika társadalmi sikerességét itt – és más esetekben is – abban látom, hogy képes volt saját céljai elérése érdekében a társadalom számára nemcsak elfogadható, hanem ismert és megszokott, új köntösbe öltöztetett klasszikus elemeket használni (pl.: társadalmi tagolódás, a háztáji mint a magángazdálkodás mentsvára, a parasztpolgári munkakultúra).

Elméletileg az egyes ember kötötte meg személyes alkuját a Kádár rendszerrel. De meg kell jegyeznem, hogy erre az „alkura” a rendszernek – saját elméleti alapjainak hibái és ebből fakadó működésképtelensége miatt – éppúgy szüksége volt. Így hangoztatott céljával ellentétben, de érdekeinek megfelelően fenntartotta a korábbi társadalmi rétegzettséget.

Több társadalomtudós leírja, hogy a magyar társadalom a háborút követő évtizedekben sokkal rétegzettebb és tagoltabb volt annál, mint amit az ideologikus társadalomszemlélet a maga kényszerkategóriáival feltételezett, illetve megengedett. A korábbi rendies társadalom jellemzői nem tűntek el egyik napról a másikra. A kollektivizálással csak a paraszti társadalom tagolódását elsősorban meghatározó földmagántulajdon szűnt meg létezni. A konkrét tulajdon e tagolódásnak azonban csak egyik alkotóeleme. A másik annak műveléséhez és a boldoguláshoz szükséges tudás és mentalitás. „Közismert, hogy a helyi társadalmi hierarchiában, a mikrotársadalmi tagoltságban, a szövetkezetek munkaszervezetének kialakításában továbbra is fontos tényező maradt a korábbi társadalmi státus, a kollektivizálás előtt birtokolt föld/gazdaság mérete. S azt sem szabad figyelmen kívül hagynunk, hogy a történeti parasztság értékrendjének számos eleme – például munkacentrikusság – továbbélt a megváltozott körülmények között is, s többek között ez is döntő szerepet játszott az életkörülmények látványos javulásában” (Valuch 2003: 8.).

A nagyüzemi munkaszervezet legfontosabb pozícióiba azok kerültek, akik át tudták látni a gazdálkodási folyamatokat. „A fogatosok, kertészeti előmunkások, növénytermesztési előmunkások, brigádvezetők között a volt gazdák kerültek többségbe” (Valuch 2001: 200.). Erről a jelenségről írnak úgy, mint a *paraszti társadalom rétegződésének megerősödéséről és újratermelődéséről*.

A Kádár-rendszer második, 1961/1962-től kezdődő szakaszában alakult ki az a „kádárista” pragmatista gyakorlat, melynek megkülönböztető

jegyei karakterisztikussá váltak. Létrejött a magyar szocialista modell, melynek legfontosabb jegyei Romsics Ignác megfogalmazásában a következők:

- a diktatúra totális jellegének autoriterré válása, represszív jellegének enyhülése;
- társadalom alrendszerének – gazdaság, oktatás, tudomány, kultúra stb. – bizonyos mértékű önállósulása, s ezen belül mindenekelőtt az állami tulajdonra épülő tervgazdálkodás racionalizálása;
- a pártállami ideológia hegemoniájának megszűnése;
- a mindennapi élet depolitizálása és a társadalom fogyasztási-modernizációs igényeinek a kielégítésére való törekvés (Romsics 2000: 399.).

E korszak szövetkezeti parasztságának gyarapodásában és boldogulásában igen jelentős szerepet töltött be a *háztáji*. A termelősövetkezeti tagok, munkavállalók valamikori saját földjükől visszakaptak egy darabot, eleinte családonként, majd tagonként 1-1 holdat, melyen megtermelhették a létfenntartásukhoz szükséges javakat. Az egyéni gazdálkodási ismeretek és a munkakultúra jelentősége a háztáji művelésben egyértelműen megmutatkozott. „A háztáji révén a munka gyakorlatilag megkettőződött, hiszen a téeszben elvégzendő feladatok mellett az 1-2 holdnyi terület művelése is komoly igénybevételt, minimális 2-3 órányi munkát jelentett. Ezeknek a kvázi kisüzemeknek a gazdaságos megmunkálása a hatvanas években sokak számára a túlélést biztosította, hiszen a szövetkezetek a megalakulásuk után nem fizettek rendszeres munkabért, a teljesítményt munkaegységben, az év végén számolták el. Ha a szövetkezet veszteségesen működött, akkor előfordult, hogy zárszámadáskor a tagoknak nem fizettek semmit, hanem nekik kellett befizetni a veszteség 1-1 tagra eső részét” (Valuch 2006: 118.).

Csak később, a szövetkezetek stabilizálódásával mérséklődött a háztájizás önellátó szerepe, s került előtérbe az árutermelés. Ehhez a szövetkezetek keretet, lehetőséget és legfőképpen felvevőpiacot biztosítottak. A falusiak többsége tehát egyszerre volt alkalmazott és kvázi kisvállalkozó.

Az 1968-as új termelősövetkezeti és földtörvénnyel több lehetőséget biztosítottak a szövetkezetek számára. Megteremtődtek a korszerű

nagyüzemi termelés feltételei, a hetvenes évekre pedig kialakult egy jól működő „*magyar mezőgazdasági modell*”, melynek egyik legnagyobb vívmánya a nagyüzem-kisüzem szimbiózisa volt. Ebben a modellben „viszonylag gyorsan kialakították az egyéni érdekeltség különböző rendszereit, amivel megteremtették a magántulajdon meg-, illetve visszaszerzésének, valamint az anyagi gyarapodáshoz, az életkörülmények javításához nélkülözhetetlen kiegészítő jövedelmek megszerzésének lehetőségét. A háztájit azért engedélyezték, mert – egykorú felmérésekre alapozott agrárközgazdasági számítások szerint – a téeszbe kényszerített földművelők megélhetési lehetősége közel 60%-ban a háztájiból származott, sőt, a téeszek aranykorában is a háztáji volt a legfőbb hajtóerő, úgy is, mint a földművelő elvett személyi szabadságának utolsó rezervátuma” (Valuch 2003: 10.).

Kialakult egy sajátosan kettős munkakultúra és morális viszony a termelősövetkezetben és háztájiban végzett munka között. Sok esetben nagyobb figyelemmel és energiabefektetéssel valósult meg a háztájiban folytatott tevékenység, mint a szövetkezetben. (Okkal, hisz a szocialista mezőgazdasági rendszer nem tudta megfelelő jövedelemhez juttatni a foglalkoztatottakat.) Morális jellemzőként általánossá vált a cselédségre jellemző kifordult erkölcs. Sozan Mihály ennek a „hozzálopásnak” több formáját is leírja (munkaidőlopás, szerszám, gabona, vegyszer, üzemanyag, állat stb. eltulajdonítása). „Tehát a *lopáskényszer* túlélte a cseléd-korszakot. A szocializmus életben tartotta, de most már oly módon, hogy kiterjesztette az egész társadalomra, és valójában beépítette az egész normatív rendszerbe” (Sozan 1985: 95.).

A szocializmus és a kollektivizálás kétség kívül nagy változásokat okozott az életmódban, a közösségekben, gazdálkodásban, életstratégiákban. A társadalom totális átalakítását célzó kísérlet azonban nem járt maradéktalan sikerrel.

Szelényi Iván megszakított polgárosodás elmélete szerint az 1948-49-ben elakadt polgárosodás a nyolcvanas években újra felbukkan a szocialista vállalkozás formájában. Véleménye szerint azok tudtak visszalépni a polgárosodási folyamatba, akik ellen tudtak állni a proletarizációnak és a káderesedés kényszerének. A társadalmi csoportot, mely erre képes volt, a hajdani közép- és gazdaparaszt családokban és azok leszármazottaiban

látja²¹ (Szelényi 1992). Ehhez hozzájárul az is, hogy a mezőgazdasági kistermelők között a legnagyobb volumenben termelők soraiban szignifikánsan nagy arányban vannak jelen e társadalmi csoport tagjai (Csite 1997).

Kovách Imre is kimutatja a *történeti kontinuitás* meglétét, amelyet a kistermelői habitusokban, az üzemtípusokban és magában a pluriaktivitás tartós jelenlétében vél fellelni. Ezzel kapcsolódik más történészek és szociológusok elgondolásaihoz, miszerint a szocialista társadalom-átalakítási kísérlet nem változtatta meg radikálisan a magyar társadalom fejlődésének egyes hosszú távú trendjeit, és a mai társadalomszerkezet is magán hordozza az 1948-1949 előtti időszak néhány jellemző sajátosságát (pl. a pénzkímélő, az önellátásra és a kockázatcsökkentés tradicionális formáira nagy hangsúlyt helyező kistermelők esetében) (Csite 1997).

A paraszti társadalom Kádár-kori gyarapodásában és életének modernizációjában általában kevesebb jelentőséget tulajdonítunk a hagyományos paraszti kultúra és mentalitás szerepének, mint amennyit véleményem szerint megérdemel. Természetesen a kádárizmusra általában érvényes, hogy a rendszer hagyta az embereket dolgozni, gyarapodni. Ezért az utókor sokszor a rendszer saját sikereként értelmezi az életkörülmények általános javulását, holott az a társadalom tagjainak önkizsákmányolásából született meg.

Az „alku” – a Kádár-kor gazdasági működőképességének alapja – nagyban támaszkodott a korabeli társadalom eltagadott sajátosságaira. Ezek jelentőségét a Kádár-rendszer felismerte, hagyta hatni, s ezzel saját működésének feltételeit is megteremtette. A „gulyáskommunizmus” vagy a „szocialista tömb legvidámabb barakkja” elnevezések, sőt napjaink Kádárromatikája is egyértelműen tükrözik e politikai gondolkodásmód sikerességét.

⁶ Szelényi Iván a *Harmadik út? Polgárosodás a vidéki Magyarországon* c. 1992-ben megjelent művében kifejtett elméletét a paraszti polgárosodásról módosította.

Hivatkozott irodalom

- BENDA GYULA (2003): Hosszú távú folyamatok és rövid távú ingadozások, társadalomstatistikai vizsgálatok és lokális kutatások. Hozzászólások Kovách Imre és Valuch Tibor tanulmányaihoz. *Századvég* 2003/3. 95–102.
- CSITE ANDRÁS (1997): Polgárosodás-elméletek és polgárosodás viták. In uő (szerk.): *Polgárosodástanulmányok. Magyar Tudományos Akadémia Stratégiai Kutatási Programok. Politikatudományi Füzetek II.* Budapest, 1–21. Interneten: www.mtapti.hu/19973/csite.htm.
- ERDEI FERENC (1938): *Parasztok.* Budapest, Athénum.
- GYÁNI GÁBOR (2003): Paraszt: mit jelent és mi jelentésének határa? Megjegyzések Kovách Imre: „A magyar társadalom „parasztlanítása” – európai összehasonlításban” című tanulmányához. *Századvég* 2003/3. 71–76.
- JÁVOR KATA–MOLNÁR MÁRIA–SZABÓ PIROSKA–SÁRKÁNY MIHÁLY (2000): A magyar falusi társadalom a szocializmus időszakában. In Paládi-Kovács Attila (szerk.): *Magyar Néprajz VIII. Társadalom.* Budapest, Akadémiai, 977–1006.
- KOVÁCH IMRE (2003a): A magyar társadalom „parasztlanítása” – európai összehasonlításban. *Századvég* 2003/2. 41–65.
- KOVÁCH IMRE (2003b): Parasztlanítás: kérdőjelek és válaszok. Válasz Harcsa Istvánnak, Laki Lászlónak és Benda Gyulának. *Századvég* 2003/4. 105–108.
- LAKI LÁSZLÓ: Törés és folytonosság. *Századvég* 2003/3. 87–92.
- ROMSICS IGNÁC (2000): *Magyarország története a XX. században.* Budapest, Osiris.
- SOZAN MIHÁLY(1985): *A határ két oldalán.* Irodalmi Újság Sorozata, Párizs.
- SZELÉNYI IVÁN (1992): *Harmadik út? Polgárosodás a vidéki Magyarországon.* Budapest, Akadémiai Kiadó.
- VALUCH TIBOR (2001): A paraszti társadalomtól a falusi társadalomig. In uő: *Magyarország társadalomtörténete a XX. század második felében.* Budapest, Osiris, 188–211.
- VALUCH TIBOR (2003a): A történeti parasztság változásai az 1960-as években. *Századvég* 2003/1. 4–29.
- VALUCH TIBOR (2003b): Parasztlanítás: kérdőjelek és válaszok. Válasz Harcsa Istvánnak, Laki Lászlónak és Benda Gyulának. *Századvég* 2003/4. 105–108.
- VALUCH TIBOR (2006): *Hétköznapi élet Kádár János korában.* Budapest, Corvina.